

HİCRÎ TAKVİMİN ORTAYA ÇIKIŞI

Kasım ŞULUL*

GİRİŞ*

Takvim, mutlak zamanı algılama ve belli bir plana göre değerlendirme isteğinin bir ifadesidir. Eski medeniyetlerin ekserisi takvim kullanmıştır. Takvimler, tarihi süreç içinde incelendiğinde, batıda Mayalardan, doğuda Mısırlılara kadar bütün kavimlerde zaman ölçüsü olarak güneş ve ay gibi gök cisimlerinin düzenli ve periyodik hareketlerinin esas alınarak hazırlandığı anlaşılır.¹ Böylece pek çok faydası yanında -Kur'ân-ı Kerîm'de de beyan edildiği gibi-² güneş ve aydan vakitleri bilme ve hesaplama konusunda da faydalanılmıştır.³

Gök cisimlerinin düzenli ve periyodik hareketlerini esas alan takvimler üçe ayrılabilir:

* Dr., Harran Ü. İlahiyat Fak. Öğretim Görevlisi, kasimsulul@hotmail.com

*Bu makalede, hicri takvimin ihdası meselesi, "Câhiliye devrinde takvim" ve "asr-sâdette takvim" başlıkları altında ele alınacaktır.

¹ Yücel Dağlı – Cumhure Üçer, Tarih Çevirme Kılavuzu, Ankara 1997, I,XIV; İrfan Yücel, "Hilal" md., DİA, İstanbul 1998, XVIII, 1-2; Muammer Dizer, "Ay" md., DİA, İstanbul 1991, IV,185.

² Bk. Bakara 2/189; İsrâ 17/12; Yunus 10/5.

³ Halife b. Hayyât (160-240/776-854), et-Tarih, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1993, s. 23-24.

1- Güneş takvimi: Bu takvimi ilk olarak Mısırlıların kullandığı kabul edilmektedir.⁴

2- Ay-güneş takvim: Bu takvimde, yılın süresi güneş takvimindeki ile aynıdır. Aylar ise mümkün olduğu kadar kamerî ayla başlayacak ve bitecek biçimde düzenlenmiştir. Yıl başının her zaman aynı mevsime rastlaması için üç yılda bir kamerî seneye bir ay ilave etmek gerekir. Zira kamerî sene şemsî seneden 11 gün eksiktir. Bu da üç kamerî yılda bir ay eder. Bu nedenle kamerî seneyi şemsî seneye uydurmak için üç yılda bir seneye bir ay ilave edilir. Buna rağmen üç günlük bir fark kalır. 30 senede bu üç günlük fark bir ay eder. Bundan dolayı 30 yılda bir seneye iki ay ilave edilir.⁵

3- Ay takvimi, yalnızca ayın dünyadan görünen farklı şekillerinden; dolayısıyla ayın hareketlerinden yola çıkılarak hazırlanmıştır. Ayın, dünya çevresinde dönerken güneşle dünya arasında aynı doğrultuda bulunmasına kavuşum (ictimâ') denir. Bu sırada ay güneşle birlikte doğup güneşle birlikte batar ve güneş tarafından aydınlatılan yüzeyi tamamen güneşe, karanlık yüzeyi ise dünyaya dönük olduğu için yer yüzünden görülmez. Ancak ay, her gün bir öncekinden daha geç doğup daha geç battığı için kısa bir süre sonra bu doğrultudan ayrılarak güneşten daha geç batmaya başlar. Böylece güneşle ay arasındaki açı, a-

⁴ Güneş takviminde, zamanın ölçülmesini, güneşin bir yıl süresince dış merkezli kendi yörüngesi boyunca dolanımı ile doğudan batıya doğru olan günlük hareketi tayin etmektedir. Güneş bir yılda burçlar kuşağının on iki burcunu kateder ve tekrar başlangıç sayılan Koç noktasına (nuktatü'l-i'tidâl, ilk bahar noktası, vernal point) geri döner. Batlamyus, bu hareketin miktarını 365 gün 5 saat 55 dakika 12 saniye, Bettâni 365 gün 5 saat 46 dakika 24 saniye olarak verir; gerçek miktar ise 365 gün 5 saat 48 dakika 46 saniyedir, bk. Yavuz Unat, "Güneş" md., DİA, İstanbul 1996, XIV,293.

⁵ Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî (ö. 346/957), Murûc'ü'z-Zeheb ve Meâdini'l-Cevher, thk. Müfid Muhammed Kamiha, Beyrut 1986, II,62-63,219; Fahrüddin er-Râzî, Tefsir-i Kebir -Mefâti'hü'l-Gayb-, çev. Suat Yıldırım v.dğr., Ankara 1989, XI,506,515; Muhammed el-Hudari Bey, Târihü'l-Ümeme'l-İslâmiyye, Beyrut ts., II,59; ayrıca bk. M. Hamidullah, "Hicrî Takvimin Tarihi Arka planı", çev. Kasım Şulul, U.Ü. İlahiyât Fak. Dergisi 25. yıl özel sayısında -sayı: IX, cilt: IX, Bursa 2000, IX,672-675; İslâm Müesseselerine Giriş, çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul 1992, s. 49-50; F. A. Şemsî, "Three Proposed Calendars With Special Reference To The Date Of Hijrah", İslâmîc Quarterly, Third Quarter 1409/1988, XXXII/3,139.

yın yüzeyine yansıyan ışığın yeryüzünden görülmesi (rü'yet) için yeterli büyüklüğe ulaşınca ay güneş battıktan sonra batı ufkunda hilal biçiminde görülmeye başlar. Hilalin görüldüğü gece, önceki aya değil yeni başlayan aya aittir. Çünkü hilalin batı ufkunda görülmesiyle önceki ay biter, yeni ay başlar.⁶

I. CÂHİLİYE DEVRİNDE TAKVİM

Câhiliye devri⁷ insanları için yıldızlar, geceleyin yol bulmak, meteorolojik olaylar ve iklim değişiklikleri konusunda bilgi edinmek maksadıyla gözleme konu teşkil etmiştir. Gündelik hayat içindeki gözlem ve tecrübeler neticesinde yıldızların hareketleriyle hava durumu ve iklimler arasında ilgi kuran, halk astronomisi ve meteorolojisi sayılan "envâ" adlı bir bilgi birikimi (ilmü'l-envâ) hasıl olmuştur. Envâ' (الأَنْوَاء), sözlükte "güçlülükle ayağa kalkmak, doğrulmak, yükselmek; ağır bir yük sebebiyle eğilmek, meyletmek" manalarına gelen انء fiilinin mastarı olan nev' (نوء) mastarının hasıl-ı bilmastarından türetilmiş ismin çoğuludur. Nev', ay ışığının her konağa girdiğinde ilk belirişini de ifade eder. Terim olarak nev', "bir yıldızın veya yıldız takımının şafak vakti batarken aynı anda aksi yönde 'rakip' denilen mukabilinin doğması" anlamına gelir. Böylece nev', aynı zamanda cereyan eden hem doğuş (tulû') hem de batış (sukût) hâdisesini ifade eder.⁸

⁶ İ. Yücel, XVIII, 1-2.

⁷ İslâm'dan önce yaşayan Arapların durumunu ifade eden "Câhiliye devri" ikiye ayrılır: İlk Câhiliye devri, son Câhiliye devri. İslâmiyet'in doğuşundan az önceki devre, yani M. V. yüzyıldan Resûl-i Ekrem'in İslâm dinini tebliğ edişine kadar geçen zamana II. Câhiliye devri, bunun öncesine ise ilk Câhiliye devri denir. "Câhiliye devri" terimi, Arapların din ve toplum hayatının bazı sakat adet ve geleneklerini ifade eder; yoksa bu devirde yaşayan Arapların bütün bütün medeniyetten mahrum bir durumda olduklarını ifade etmez, bk. Neşet Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı, Ankara 1982, s. 98-99; Toshihiko Izutsu, Kur'an'da Allah ve İnsan, çev. Süleyman Ateş, İstanbul ts, s. 258; Mustafa Fayda, "Câhiliye" md., DİA, İstanbul VII,1993, VII,17-19.

⁸ Daha fazla bilgi için bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (ö. 276/889), Edebü'l-Kâtip, Mısır 1312, -el-Hemmam Ziyauddin Ebu'l-Feth Nasrullah b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim el-Musilî'nin el-Meseli's-Sâir fi Edebî'l-Kâtip adlı eserin haşiyesinde-, s. 44; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, Kahire ts., Matbaatü'l-İstikame neşri, s. 136; M. Hamidullah, "Hicri Takvim ve Tarihi Arkapları", IX,674;

Envâ' bilgisinin ilk şekli, basit olarak yıldız veya takım yıldızların doğuş ve batışı ile başlayan yaklaşık yirmi sekiz dönemlik bir güneş yılındaki meteorolojik hâdiseleri takip ve tahmin etme bilgisinden ibarettir. Yıldızların birbirlerine göre vakitleri farklılık arzeden batışlarıyla nev' denilen bir döneme giriliyor ve belli yıldızların batışı veya mukabillerinin doğuşu ile hava durumu tahmin ediliyordu. Böylece on dört çiftten oluşan 28 yıldız yahut takım yıldızın doğuş ve batışları ile başlayan 28 sabit döneme ayrılmış bir güneş yılı takvimi elde edilmiş oluyordu.

Araplar, -İslâm'dan önce benimsedikleri- ayın dünya etrafındaki hareketini ifade eden 28 durak (menâzilü'l-kamer) ile 28 envâ'ı birleştirdiler ve sonuçta sistemi, her biri 12 derece⁹ 50 dakikalık eşit yaylardan teşekkül eden 28 bölümlü bir burçlar kuşağı haline getirdiler.¹⁰ Bu sistem daha sonra müslüman astronomisinde ve astrolojisinde benimsenmiştir.¹¹

Araplar nezdinde kamerî sene 354 gün ve 12 aydan müteşekkildir.¹² İslâm'a yakın dönemde ve İslâmî devirde kullanılan kamerî ayların: 1- Muharrem, 2- Safer, 3- Rebiülevvel, 4- Rebiülahir, 5- Cemaziyelevvel, 6-

Muharrem Çelebi, "Envâ" md., DİA, İstanbul 1995, XI,257-258; Afzalu'r-Rahmân (ed.), Siret Ansiklopedisi, çev. Mustafa Aykaç v.dğr., İstanbul 1990, I,219-229.

⁹ Burada derece, burçlar kuşağının (zodyak) bir bölümünü ifade eder, bk. Büyük Larousse: Sözlük ve Ansiklopedi, İstanbul ts., Milliyet Yayınları, VI,3059; XXIV,12768.

¹⁰ Ayın menzillerinin adları ve bunların buldukları burçlar şunlardır: 1- Şeretân, 2- Butayn, 3- Süreyyâ, 4- Deberân, 5- Hak'a, 6- Hen'a, 7- Zirâu'l-esed, 8- Nesre, 9- Tarf, 10- Cebhe, 11- Zubre, 12- Sarfe, 13- Avvâ', 14- Simâkü'l-a'zel, 15- Gafr, 16- Zubânâ, 17- İklil, 18- Kalbu'l-akreb, 19- Şevle, 20- Naâim, 21- Belde, 22- Sa'dü'z-zâbih, 23- Sa'd-ı bulâ', 24- Sa'du's-suûd, 25- Sa'dü'l-ahbiyye, 26- Fer'u'l-evvel, 27- Fer'u's-sâni, 28- Batnu'l-hût, bk. İbn Kuteybe, Edebü'l-Katib, s. 43; Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, sadeleştirenler: İsmail Karaçam v.dğr., İstanbul ts., VI, 417, M. Dizer, IV,186; M. Çelebi, XI,257-258.

¹¹ İlmü'l-envâ', İslâmî dönemde canlanmış ve İbn Kuteybe ed-Dineverî (ö. 276/889) gibi müslüman ilim adamları tarafından geliştirilmiştir, bk. Seyyid Hüseyin Nasr, İslâm ve İlim -İslâm medeniyetinde akli ilimlerin tarihi ve esasları-, çev. İlhan Kutluer, İstanbul 1989, s. 95; Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe" md., DİA, İstanbul 1999, XX,145-149; ayrıca bk. Afzalu'r-Rahmân, I,219-229.

¹² Mes'ûdi, II,223.

Cemaziyelahir, 7- Recep, 8- Şaban, 9- Ramazan, 10- Şevval, 11- Zilkade, 12- Zilhicce¹³ şeklindeki isimleri denk geldikleri mevsimlerin tabii durumlarından alınmıştır.¹⁴ Her ne kadar kamerî ayların vakitleri değiştiyse de mevsimlerin fitrî durumlarından ilham alınan isimler kabul görüp sürekli olarak kullanıla gelmiştir. Mesela Cemâd (Cemaziyel-evvel ve Cemaziyelahir) ayları, ilk bu ismi aldığı anda güneş yılında suyun donduğu zamana denk geliyordu. Daha sonra kamerî ayların yer değiştirmesiyle, bu ay yaza ve hararetli bir zamana denk gelse de o isim kullanılmaya devam edildi.¹⁵

Casnazânî ve arkadaşlarına göre ise kamerî Arap takviminde, ayların isimlerinin zahir manasının mevsimlere işaret etmesi, tarih boyunca eski Arap kabilelerinin birçok kez ay ve güneş takvimleri arasında gidip gelmiş olmalarından kaynaklanır. Onun için, en son zamanda kullandıkları bazı kamerî takvim aylarının isimleri daha eski bir güneş takviminin aylarından miras kalmıştır.¹⁶

Cahiliye devrinde, senenin ilk ayı da Muharrem kabul ediliyordu.¹⁷ Safer, Rebiülevvel, Rebiülahir, Cemâziyelevvel, Cemâziyelâhir, Şaban, Ramazan ve Şevval aylarını “olağan aylar” (eşhürün i'tiyâdiyye); Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Recep aylarını “haram/sulh ve selâmet ayları” (eşhürün erbaatün hurum) kabul ediyorlardı. Peş peşe geldiği için haram aylardan Zilkade, Zilhicce ve Muharrem aylarına “serd” (birbirini takip eden), tek olduğu için Recep ayna “ferd” (münferit) denili-

¹³ Mes'ûdî, II,223.

¹⁴ Kullanılmakta olan Arabî ayların manaları için bk. Ebu'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyli İbn Manzûr (630-711), Muhtasar Tarih Dimeşk li İbn Asâkir, thk. Ruhiyye el-Hâs v.dğr., Şam 1984, I,36.

¹⁵ İbn Kuteybe, Edebü'l-Katib, s. 44; Abdülmelik b. Hişâm el-Himyari (ö. 218/833), es-Siretü'n-Nebeviyye, thk. Mustafa es-Sika, İbrahim el-Ebyari, Abdülhâfız Şelbî, Mısır 1936, III,138 -iki numaralı dipnottan naklen-; ayrıca bk. Mes'ûdî, II,219-220,223; el-Hâfız Celâleddin Suyûtî (ö. 911), eş-Şemârih fi İlmi't-Târih, thk. Muhammed b. İbrahim eş-Şeybânî, Kuveyt ts., s. 38-41.

¹⁶ Muhammed el- Hüseyinî Casnazânî, v.dğr., “Hz. Peygamber Devri Kronolojisinin Miladi Karşılığı ile İlgili bir Araştırma”, çev. Kasım Şulul, HRÛ İlahiyât Fak. Dergisi, Şanlıurfa 2001, VI,151.

¹⁷ Mes'ûdî, II,220,294.

yordu. Bu aylardan Zilkade on birinci, Zilhicce on ikinci, Muharrem birinci ve Recep yılın yedinci ayı idi.¹⁸

“Haram aylar” uygulamasını Hz. İbrahim ve Hz. İsmail’in şeriatından alan Câhiliye devri Arapları, haram aylar girdiği zaman bunların kutsallığına karşı gösterilmesi gereken saygının bir işareti olarak savaşan ve her türlü saldırıdan kaçınırlardı. Bu kurallar, geçimlerini kervanlardan haraç alarak, su ve otlak bulmak için zaman zaman birbirleriyle çarpışarak sürdüren bedeviler için de geçerliydi. Araplar bu aylara olan saygılarını nesî’ ihdas edilinceye kadar sürdürmüşlerdir.¹⁹ Zikredilen sebeplerden ötürü Câhiliye devri insanları, “haram aylar”ın kurallarına uymakta zorlanıyorlardı. Ayrıca kamerî takvim sebebiyle aylar bir önceki yıla göre on bir gün daha erken geldiği için değişik mevsimlere rastlayan hac merasimini Zilhicce’nin muayyen günlerinde değil kendilerince uygun buldukları havanın mutedil ve ticarî ortamın müsait olduğu diğer gün veya aylarda yapmak istiyorlardı. Bunu sağlayabilmek için de nesî’ usûlünü kullanıyorlardı. Nesî’in mahiyeti, uygulanış biçimi ve siyer-megâzî olaylarına verilen tarihlere etki edip etmediği ayrı bir araştırma konusudur.

Hafta fikrinin fitrî menşei bir kamerî ayın dörde bölünmesi ile ilgili görünür.²⁰ Başka bir deyişle, hafta fikri, ayın dünya etrafında dönerken geçirdiği dört safhanın (yani ay, ilk dördün, dolunay ve son dördün) yedişer gün sürmesinden kaynaklanmış olmalıdır.²¹

¹⁸ Hüseyin Algül, “Haram Aylar” md., DİA, İstanbul 1997, XVI,105.

¹⁹ “Haram aylar” uygulaması Kur’ân-ı Kerim tarafından da kabul edilmiş ve “haram aylar” tabiri, Kur’ân-ı Kerim’de iki âyette çoğul (el-eşhürü’l-hurum: Tevbe 9/5,36), dört âyette de tekil şekliyle (eş-şehrü’l-harâm: Bakara 2/194,217; Mâide 5/2,97) geçmektedir. Tevbe Sûresi’nin ikinci âyetinde geçen “dört ay” (erbaatü eşhür) ifadesiyle de bir yoruma göre haram aylar kastedilmiştir (Râzî, XI,404-405,508; Elmalılı M. Hamdi Yazır, IV,326; H. Algül, “Haram Aylar” md., XVI,105).

²⁰ Müslim, Sahih-i Müslim, mütercimi: Mehmet Sofuoğlu, İstanbul 1988, III,7 –bir numaralı dipnottan naklen-

²¹ Kürşat Demirci, “Hafta Tatili” md., DİA, İstanbul 1997, XV,128.

Câhiliye döneminde haftanın ilk günü olarak Pazar kabul edilirdi. İslâmî rivâyetler ise haftanın ilk günü olarak Cumartesi'yi kabul eder.²² Câhiliye devrinde haftanın günleri şöyle isimlendirilmiştir:

- 1- Evvel (أول): Pazar,
- 2- Ehven (أهون): Pazartesi,
- 3- Cübâr (جبار): Salı,
- 4- Dübâr (دبار): Çarşamba,
- 5- Mu'nis (مؤنس): Perşembe,
- 6- Arûbe (عروبة): Cuma,²³
- 7- Şiyâr (شيار): Cumartesi.²⁴

Câhiliye devrinde kullanılan haftanın günlerinin isimleri zamanla terkedilmiş ve yerlerine şu isimler kullanılmaya başlanmıştır: 1- Sebt, 2- Ahad, 3- İsneyn, 4- Sülasâ', 5- Erbiâ, 6- Hamîs, 7- Cumua.²⁵

Câhiliye devrinde tarih başlangıcı uygulamasına gelince; bu devirde eski kavimler de olduğu gibi takvim başlangıcı için önemli bir olay esas alınırdı.²⁶ A. Dûrî'nin de işaret ettiği gibi, Câhiliye döneminde Arap yarımadasında biri yerleşik hayat süren şehirli, diğeri göçebe olmak üzere iki çeşit topluluk bulunuyordu.²⁷ İbn Habîb ise bu iki tip topluluk arasında tarih başlangıcı tesbiti konusunda farklılık olduğunu söyler. Yani şehirli, tarih başlangıcı kabul ettikleri olayları uzun süre değıştirmezlerdi ve nispeten sabit bir tarih başlangıcına sahiptiler. Fakat göçebeler süre gelen savaş, hastalık veya çeşitli felaketleri

²² Suyûtî, Şemârih, s. 32.

²³ Kâ'b b. Lüey, Cuma günlerinde olmak üzere içinde bir de hutbe kısmı bulunan haftalık bir toplantı icra ediyordu. Bu ibadete o devirde "yevmü'l-Arûbe" yani "maruzât günü" denilmektedir, bk. Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1990, I,31.

²⁴ Mes'ûdî, II,222; İbn Manzûr, Muhtasar Tarih Dimeşk li İbn Asâkir, I,36.

²⁵ Kullanılmakta olan haftanın günlerinin anlamları ve haftanın günleri ile ilgili rivâyetler için bk. Suyûtî, Şemârih, s. 32-38.

²⁶ N. Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi, s. 56; ayrıca bk. S. H. Takizade, "Various Eras And Calendars In The Countries Of Islam", BSOAS 1937-1939, 1939-1942, Hertford, IX,903-922; X,107-132.

²⁷ A. Dûrî, İlmü't-Tarih, s. 13.

tarih başlangıcı yapıp, daha öncekini terk ederlerdi. Özellikle bedevi Arap kabileleri, “eyyâmü'l-Arab”²⁸ adıyla andıkları kendi aralarındaki savaşları ve meşhur günleri, tarih tesbiti için milat olarak kullanıyorlardı.²⁹

İbn Habib, olaylara tarih vermek hususunda bedevilerin uygulamasının Câhiliye şiirine de yansıdığını misallerle gösterir.³⁰

Taberî'nin Araplarda tarih başlangıcı konusunda yaptığı tespitler önemlidir. Taberî de İbn Habib gibi şehirli ve göçebe Arap toplulukları arasında tarih başlangıcı kullanma konusunda bir farklılık olduğunu ifade etmiştir. Taberî'ye göre, “İsmailoğulları, herkes tarafından kabul edilen belli bir olayı milat edinip de bunu takvim başlangıcı olarak devamlı bir surette kullanmamışlardır. Onlardan tarih verenler, muhtelif hâdiseleri; yani memleketlerinin bir tarafında hüküm süren kıtlık ve salgın gibi afetleri, başlarına geçen emîr ve komutanların iktidar dönemlerini yahut aralarında meşhur olan herhangi bir hâdisenin cereyan ettiği vakti milat olarak kullanırlardı. Bu durum, şairlerin şiirlerinde kullandıkları tarihlerden de anlaşılmaktadır. Herkes tarafından kabul edilen bir milat ve usûl bulunmuş olsaydı; şairler türlü türlü hâdiseleri tarih başı olarak zikretmezlerdi. Şairler, yapıp ettiklerini ve hayat hikayelerini anlatırken birbirine yakın zamanlarda meydana gelmiş farklı hâdiseleri milat olarak kullanmışlardır. Arapların şimdiki

²⁸ Eyyâmü'l-Arab, Câhiliye devrinde ve İslâmiyet'in ilk zamanlarında Arap kabileleri arasında cereyan eden savaşlar için kullanılan bir tabirdir. Eyyâmü'l-Arab hakkında daha fazla bilgi için bk. Aynî (ö. 855), 'Umdetü'l-Kâri Şerh Sahihi'l-Buhâri, Beyrut ts., Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arabî neşri, XVII,66; Katip Çelebi, Katip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, Maarif matbaası neşri, 1941, IV,421; Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif ez-Zebîdî, Sahih-i Buhâri Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, mütercimi ve şarihi: Ahmed Naim, Kamil Miras, Ankara 1987 (biz bu eseri, “Tecrid Tercemesi” şeklinde kaynak gösterdik.), III,153 vd.; Muhammed Esed, Sahih-i Buhâri: İslâm'ın İlk Yılları, çev. Mustafa Armağan, İstanbul 2000, s. 103; Mehmet Ali Kıpçak, “Eyyâmü'l-Arab” md., DİA, İstanbul 1995, XII,14-16.

²⁹ İbn Habib, Ebû Ca'fer Muhammed (ö. 245/859), Kitabü'l-Muhabber, thk. Dr. I. Lichten-stätater - M. Hamidullah, Beyrut ts., s. 7; Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sahavî, (902/1496), el-İlân bi't-Tevbih Limen Zemmet't-Tarih, thk. F. Rosenthal, Beyrut ts., s. 147.

³⁰ İbn Habib, s. 8; ayrıca bk. Sahavî, s. 148-149.

müslümanlarda ve diğer kavimlerde olduğu gibi umumi bir tarih başları bulunmuş olsa idi, bu müşterek tarih başını kullanırlardı. Fakat yukarda anlattığım gibi her kabilenin, ayrı ayrı hâdiseleri kendileri için tarih başı olarak benimsedikleri anlaşılmaktadır".³¹

İslâm'a yakın zamanda Mekke ve çevresinde tarih başlangıcı olarak Kâ'b b. Lüey, Hâlid b. Velîd'in babası Velid b. Muğîre ve Hişâm b. Muğîre gibi önde gelenlerin ölüm tarihleri milat olarak kullanılıyordu. Fil Vak'ası ile birlikte bunlar terk edilmiş ve yerine Fil Vak'ası tarih başlangıcı olarak kullanılmaya başlanmıştır.³²

Netice itibariyle gök cisimlerini gözleme konusunda eski bir geleceğine sahip olan Câhiliye devri Arapları, zamanı -zengin bir kelime dağarcığı ile -algılıyorlardı ve kamerî bir takvim kullanıyorlardı.

II. ASR-I SAÂDETTE TAKVİM

Hz. Peygamber (as) ve müslümanların Medine'ye hicretiyle dünya tarihinde yeni bir sayfa açıldı. Dünya tarihinin akışını değiştirecek olan İslâm, hicretle artık kendine bir sığınak, bir yurt buldu. Medine, dünya tarihinin gidişatını etkileyecek bir merkez haline geldi. Hicret, İslâm takviminin başlangıcına adını verdiği gibi, takvimle ilgili gelişmeler de genelde hicret hâdisesinden sonra meydana gelmiştir. Asr-ı saâdette takvimle ilgili gelişmeleri üç başlık altında ele almaya çalışacağız:

a. Kur'ân-ı Kerîm ve Takvim

Kur'ân-ı Kerîm, göklerin tefekkür konusu edilip araştırılmasını istemekte ve muhataplarında zaman bilincinin doğması ve gelişmesi için gerekli verileri içermektedir. Kur'ân-ı Kerîm, zamana dikkatleri çekmek için zamanı ifade eden tabirleri sıkça kullanır. Kur'ân-ı Kerîm ve hadîste, yıllık, aylık ve özellikle de günlük zaman dilimlerinin düzenlenmesiyle ilgili hususlara yer verilmiştir. Oruç, hac, zekat gibi ibadetler, bir kısım medenî muamelelerde zaman unsuru, farz, vacip ve nafilâ namazların vakitleri, zaman düzenlemesine yönelik amaçlar

³¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir Taberî (ö. 310/923), Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk, Beyrut 1987, III,5-8.

³² Suyûtî, Şemârih, s. 16,17,18,21; N. Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi, s. 57.

da taşır. Bu nedenle dinî emirlerin ekseriyeti, insana zamanını azami ölçüde değerlendirmeyi öğretmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de zaman kavramı çeşitli sözcük ve deyimlerle ifade edilmesine rağmen bizzat zaman kelimesine rastlanmaz. Zaman sözlükte uzun veya kısa olsun vakit anlamına gelir. Kur'ân-ı Kerîm zamanın ifade edilmesinde vakit kelimesini tercih eder. Vakıt, bir fiile tahsis edilsin edilmesin zamana denir.³³

Kur'ân-ı Kerîm'de zamanla ilgili olarak: "Asr" kelimesi bir defa, başlangıcından nihâyetine alemleri kucaklayan zaman anlamında "dehr" kelimesi iki defa, müphem ve uzun bir müddet anlamında "hukub" ve çoğulu olan "ahkâb" iki defa, devir manasına "karn" ve çoğulu olan "kurûn" kelimeleri yirmi defa geçmiştir. "Karn" ve "kurun" kelimeleri Kur'ân-ı Kerîm'de geçmiş devirler anlamında kullanılmıştır.

Daha müşahhas ve sınırlı zaman ifade eden kelimelerden "vakt" ve bu kökten türeyen on üç ayrı kelime Kur'an-ı Kerim'de yer alır. "Saat" kelimesine Kur'ân-ı Kerîm'de kırk sekiz defa yer verilmiştir. Saat zamanın bir cüzü bir parçası demektir. Kur'ân-ı Kerîm'de kırk yerde kıyamet anlamında sekiz yerde de müddet ve sınırlı zaman anlamında kullanılmıştır. Zamanın çok daha küçük cüzünü ifade eden "an" ve çoğulu olan "anâ" şeklinde üç yerde Kur'ân-ı Kerîm'de geçer. Göz açıp kapayacak kadar süre anlamına gelen "lemhü'l-basar" ifadesi Kur'ân-ı Kerîm'de iki yerde geçer. Kur'ân-ı Kerîm'de otuz beş defa tekrarlanan "hîn" sözcüğü bir şeyin meydana gelme vakti olup Arapça'da harf türünden bir kelime kabul edildiği için tek başına anlamca müphemdir, ancak izafetle açıklık kazanır. Zaman kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de bazen "hîn" sözcüğüyle ifade edilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de ebediyet bildiren kelimeler yüz on yedi defa geçer: "Ebed" kökünden türetilen kelimeler yirmi sekiz defa, "huld" kökünden türetilen kelimeler seksen yedi defa ve "sermed" kökünden türetilenler de iki defa kullanılır.

³³ Muhyiddin Kafiyeci (ö. 879/1474), el-Muhtasar fi İlmi't-Tarih, thk. Muhammed Kemaleddin İzzeddin, Beyrut 1990, s. 17; İsmail Hakkı Bursevî, Furûk Hakkı, Zâhire matbaası, Zilkade 1251 -Taş baskı-, s. 230-231.

Kur'ân-ı Kerîm'de, mutlak manadaki veya mutlaka yakın belirsiz müddeti ifade eden kelimeler az kullanılmıştır. Buna karşılık yıl, ay, gün, gece, gündüz gibi çeşitli uzunlukta, fakat sınırlı, bölümlü, başlangıcı ve sonu belli, insan hayatı ile sıkı ilişkili olan zaman dilimlerini ifade eden sözcükler sıkça kullanılmıştır. Mesela; Kur'ân-ı Kerîm, gün manasına gelen "yevm" kelimesini çok sık tekrar eder. Bu kelime dört yüz yetmiş beş defa zikredilir. Kur'ân-ı Kerîm, günün iki safhasından biri olan "lejl"i (gece) doksan iki, "nehâr"ı (gündüz) ise elli yedi defa kullanmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi bir yerde "şehr" (ay), otuz yerde de yıl (sene, âm, hıcc ve havleyn kelimeleriyle) kelimelerine yer verilir.

Kur'an- Kerim'de Arapça haftayı ifade eden "üsübû" kelimesi geçmez ancak cumartesi manasına gelen "sebt" kelimesi yedi defa geçer. "Ashâbü's-sebt" diye tanıtılan yahudilerle ilgili olarak kullanılan sebt kelimesinin Arapça'ya İbranice'den geçtiği ve yedi günlük bir zaman dilimi olan hafta anlamına da geldiği hadîs şarihleri tarafından zikredilmektedir. Hicretten sonra müslümanlar arasında, Câhiliye devrinin "yevmü'l-arûbe"si yerine kullanılmaya başlayan ve hafta anlamında da kullanılan "Cuma" kelimesi, haftalık farz namazı tesbit vesilesiyle Kur'an-ı Kerim'de bir defa geçer.³⁴ Böylece Kur'ân-ı Kerîm eski bir gelenek olan yedi günden müteşekkil hafta sistemini teyit etmiş olmaktadır. Çünkü Cuma günü (yevmü'l-arûbe), o zamanın mutad takvim sisteminde yedi günde bir kere gelmektedir.³⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de gök kürelerinin hareketleriyle ilgili çarpıcı ve belirli beyanlar da nadir değildir. Mesela; Yâsîn Sûresi'nde zikredilen belirli bir teşbihe göre ay, hareketi esnasında her gece bir konağa (menâzilü'l-kamer) konar aydınlığı artar, sonra da aydınlığı eksile eksile kavuşum öncesi son konakta Süreyya yıldızlarının dairesine girer, iyice incelik, kavislenir. Kur'ân-ı Kerîm, kavuşum öncesi son konakta

³⁴ Cuma 62/9.

³⁵ İbn Deybe eş-Şeybânî, Abdurrahmân b. Ali (ö. 944/1537), Hadîs Ansiklopedisi: Kütüb-i Sitte: Teysirü'l-Vüsûl ila Câmi'i'l-Usûl min Hadîsi'r-Resûl, terceme ve şerh eden: İbrahim Canan, İstanbul ts., XVI,124-131.

Süreyya yıldızlarının dairesine giren ayın hilal vaktindeki durumunu, eski, kuru, ince ve bükük bir hurma salkımına benzetir.³⁶

Eski çağlardan beri güneş ve ayın periyodik düzenli hareketleri zaman ölçüsü ve göstergesi olarak kullanılmıştır. Pek çok faydası yanında güneş ve aydan vakitleri bilme ve hesaplama konusunda da faydalanılmıştır. Bu durum, Kur'an-ı Kerim'de: *"Allah, geceyi dinlenme zamanı, güneş ve ayı da -vakitleri tayin için- birer hesap ölçüsü kılmıştır"*,³⁷ *"güneşi ışıklı, ayı da parlak kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için aya menziller tayin eden O'dur"*³⁸ mealindeki âyetlerle ifade edilmiştir.³⁹ Kur'an-ı Kerim'de, ayın gökyüzündeki düzenli hareketinin insanlar ve özellikle hac için vakit ölçüleri olduğu,⁴⁰ gökler ve yer yaratıldığı zaman onun hareketlerinin 12 ay meydana gelecek şekilde düzenlendiği bildirilir.⁴¹ Hz. Peygamber de: *"Yüce Allah, hilalleri insanlar için vakit ölçüleri kıldı"*⁴² buyurarak bu duruma işaret etmiştir. Nitekim Kur'an-ı Kerim ve hadîslerde ve bu çerçevede oluşan İslâmî gelenekte, namaz vakitleri, oruca başlama ve iftar vaktinin tesbitinde güneşin hareketleri; ramazan orucu, hac, fitre, zekat, kurban ve bayram namazları gibi edası yıl içinde vakitlere bağlanmış olan ibadetlerin, yemin, îlâ, iddet gibi şer'î muamelelerin vakit ve sürelerinin tespitinde kamerî ayların esas alındığı görülür.⁴³

Netice itibarıyla Kur'an-ı Kerim, muhataplarında esaslı bir zaman telakkisinin teşekkül etmesini sağlamakla yetinmemiş, takvimle ilgili

³⁶ Yasin 36/39. ayrıca bk. Elmalılı M. Hamdi Yazır, VI, 417.

³⁷ En'âm 6/96.

³⁸ Yûnus 10/5.

³⁹ Bazı yorumcular, Kehf Sûresi'nde mağara yarenlerinin daldıkları uykunun süresiyle ilgili olan 25. ayetindeki; *"Onlar mağaralarında 300 yıl kaldılar ve dokuz yıl da buna ilave ettiler"* mealindeki ibarenin, şu andaki astronominin hesaplarına göre gün, saat ve dakikasıyla güneş takvimiyle 300 senenin ay takviminde 309 seneye karşılık geldiğine işaret ettiğini söylerler. Bk. Mustafa Mahmûd, Kur'an'a Yeni Yaklaşımlar, çev. Muhittin Akgül, İzmir 1999, s. 270-271.

⁴⁰ Bakara 2/189.

⁴¹ Tevbe 9/36.

⁴² Halife b. Hayyât, s. 23-24.

⁴³ İ. Yücel, XVIII, 1-2.

önemli düzenlemeler de getirmiştir. Mesela, Kur'ân-ı Kerîm, Tevbe Sûresi 37. âyet nesî'i yasaklayarak esasları tamamen kamerî sisteme dayalı bir takvim ortaya koymakla kalmaz, dinî ibadetlerin vakitlerini tesbit için başka çeşit takvim kullanmayı da bir manada yasaklar. Zira Tevbe Sûresi'nin 36 ve 37. âyetleri, nesî' denilen ve mahiyet itibariyle kamerî takvimde oynayarak dinî meseleleri güneş takvimine uydurmaktan ibaret olan Câhiliye devri tatbikatını "zulüm" ve "küfürde ileri gitmek" olarak ilan etmiştir.⁴⁴

Aslında İslâm'ın, güneş takvimi yerine kamerî takvimi tercih etmesi, nesî'i ilga etmesi dinî maksatlara daha uygun olmasından ve adaleti sağlamasındandır. Seyyid Hüseyin Nasr bu durumu şöyle açıklar: "İslâm, Arap kamerî takvimini benimsemiştir. Müslümanların dinî ibadetlerinin ritmini bugüne kadar belirleyen bu takvimdir. Bunun ötesinde güneş takviminin bazı şekilleri de İslâm tarihi boyunca tarımsal ve idarî meselelerle ilgili olarak bu güne dek kullanılmıştır. Fakat Kur'an- Kerîm: 'Nesî' yalnızca küfürde ileri gitmek demektir. Onunla kafirler şaşırılır',⁴⁵ âyetiyle nesî'i yasakladı. Bizzat bu delil, Kur'ân-ı Kerîm'in beşerî olmayan menşeinin, apaçık bir delilidir. Zira Kur'ân-ı Kerîm, bu âyetle sonradan çıkabilecek bir problemi çok önceden görmüş ve takvime ilaveyi yasaklamak suretiyle müslümanlar arasında adaleti sağlamanın tek çaresine işlerlik kazandırmıştır. Namaz ve oruç gibi başlıca ibadetler, güneşin doğuş ve batış zamanlarına göredir. Bunun ötesinde İslâm, mensuplarının çeşitli coğrafi bölgelerde yaşadığı dünya çapında bir dindir; bu bölgelerde günlerin uzunluğu ve iklim şartları büyük farklılık arz etmektedir. Eğer kamerî yıl –bazı modernleşmiş müslümanların, getireceği sonuçların farkında olmadan ileri sürdükleri gibi- bir güneş yılı içinde sabit bırakılıysaydı, muazzam bir adaletsizlik işlenmiş olacaktı; zira bazı müslümanlar daima uzun günlerde oruç tutacak veya hayatları boyunca diğerlerinden daha zor şartlarda ibadet edeceklerdi. Yalnızca böyle bir uygulamayı yasaklamak tüm inananlar arasında ilahî adaleti sağlayabilirdi. Kur'ân-ı Kerîm böylece bu âyetiyle İslâm ümmetinin gelecekteki du-

⁴⁴ Râzî, XI,505; Elmalılı M. Hamdi Yazır, IV,326.

⁴⁵ Tevbe 9/37.

rumunu hesaba katmış, coğrafi sınırlarının vahyin inmiş olduğu Arabistan'ın çok ötelere uzanacağını önceden görmüş oluyordu".⁴⁶

b. Hz. Peygamber Devrinde Takvim

Hemen söylemeliyiz ki müslümanlar, hicret sebebiyle Mekke ve hac ile irtibatları kesildiğinden nesî'le ilgili gelişmelerden fiilen uzak kalmış oldular. Hicretin 2. yılında oruç ve kurban ibadetlerinin teşri edilmesiyle de nesî'siz kamerî senenin kullanılması mecburiyeti ortaya çıkmıştır.⁴⁷ Kur'ân-ı Kerim'in muhataplarına telkin ettiği zaman telakisi ve takvimle ilgili yaptığı düzenlemeler de Hz. Peygamber devrinde takvim alanında meydana gelen gelişmelerin bir parçası kabul edilmelidir.

Hz. Ömer zamanında son şeklini alıp resmîyet kazanan ve genel bir kullanım alanı bulan hicrî takvimin teşekkülü bir süreç dahilinde olmuştur. Bu sebeple, "hicretin tarih başlangıcı kabul edilip tarih tespiti gayesiyle kullanılmaya başlanması" ile "hicrî takvimin resmî ihdası" konuları arasında ayırım yapılmalıdır ve bu bağlamda rivâyetler ele alınıp yorumlanmalıdır.

Önemli bir hâdiseyi tarih başlangıcı sayıp onunla olaylara tarih vermek şehirli ve bedevî Araplar arasında bir adet idi. Aynı çevreden olan ilk müslümanların, hayati öneme sahip ve yeni bir dönemin başlangıcı olan Resûlullah'ın Medine'ye hicretini milat olarak kullan-

⁴⁶ S. H. Nasr, İslâm ve İlim, s. 95-96; daha fazla bilgi için bk. Lütfi Göker, "İslâm Ülkelerinde Niçin Hicrî-Kamerî Takvim Kullanılır", Diyanet Dergisi, Temmuz-Ağustos 1978, XVII/4, s. 209-214.

⁴⁷ Ramazan orucunun ve kurban kesmenin hicretin ikinci senesinde emredildiği ittifakla kabul edilmiştir, bk. Muhammed İbn Sa'd (ö. 230/845), et-Tabakâtü'l-Kübra, Beyrut ts., I,242,248; Halife b. Hayyat, s. 37; Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî (279/892), Ensâbü'l-Eşrâf, thk. Süheyl Zekkar - Riyaz Zerkeli, Beyrut 1996, I,319; Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî (354/965), es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbârî'l-Hulefa, Beyrut 1987 (bu eseri, "İbn Hibban" şeklinde kaynak gösterdik), s. 157,212; Taberî, III,68,86; Ebü'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ya'murî İbn Seyyidinnâs (ö. 734/1333), Uyûnü'l-Eser fi Fünûni'l-Megazi ve ş-Şemâil ve's-Siyer, Beyrut 1974, I,248-2 49; Nureddin Ali b. Ahmed es-Semhûdî (ö. 911), Vefâ'ü'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafa, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulmecid, Beyrut ts., I,276.

maya başlamaları tabiidir. Bu bağlamda “hicretin tarih başlangıcı kabul edilip tarih tespiti gayesiyle kullanılmaya başlanması” ile ilgili iki grup rivâyet bulunmaktadır:

Birinci grupta yer alan rivâyetlere göre, hicret vaktinin tespitini Hz. Peygamber istemiş ve milat olarak da kullanmıştır. Mesela Zühri'den nakledilen bir rivâyette: “Hz. Peygamber (as) ın, Rebiülevvel ayında Medine'ye geldiğinde tarihin tespit edilmesini emrettiği” söylenir.⁴⁸ Suyûti'nin naklettiği bir rivâyet, hicretin milat olarak kullanılmasının Hz. Peygamber döneminde resmî vesikalara da yansıdığını göstermektedir. Suyûti, İbnü'l-Kemah'a ait bir mecmuada kendi yazısıyla İbnü's-Salah'tan şu nakilde bulunduğunu gördüğünü söyler: “Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed ez-Ziyadî, Tarihu's-Şurût'da şu bilgiyi zikreder: ‘Resûlullah (as) Necran hıristiyanlarına mektup yazdığı anda hicrete göre tarih koydu ve Hz. Ali'ye mektuba ‘hicretin 5. yılında yazıldı’ ibaresini yazmasını emretti”.⁴⁹

İkinci grupta yer alan rivâyetlere göre, sahabîler bir süre münferiden ve kendi içtihatlarıyla hicreti tarih tespiti için milat olarak kullanmışlardır. Bu görüşe delil olan birden fazla rivâyet mevcuttur ve hepsi de birbirini teyit etmektedir. Mesela, İbn Abbas'tan nakledilen rivâyette, Resûlullah Medine'ye hicret ettiğinde müslümanların tarih vermek için kullandıkları bir milada sahip olmadıkları söylenir. Hicretle birlikte, müslümanlar hicreti başlangıç kabul ederek: “Resûlullah'ın gelişinden bir ay, iki ay sonra” diye tarih vermeye başladılar.⁵⁰

⁴⁸ Taberî, III,3; Semhûdî, I,248; İbn Manzûr, Muhtasar Tarih Dimeşk li İbn Asâkir, I,32; Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalanî, (ö. 852/1449), Fethü'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî, thk. Abdülaziz b. Abdillâh b. Bâz, Suudi Arabistan ts,VII,268; Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, el-Mevâhibü'l-Ledüniyye bi'l-Minehi'l-Muham-mediyye, thk. Salih Ahmed eş-Şamî, Beyrut 1991, I,307; Zürkânî (ö. 1122/1710), Şerh ale'l-Mevâhibi'l-Ledüniyye, Beyrut 1973 I,352; Sahavî, s. 139; Muhammed Abdülhay el-Kettânî, Resûl-i Ekrem'in Yönetimi: et-Terâtibü'l-İdâriyye, çev. Ahmet Özel, İstanbul 1990, I,257-259; Muhammed Zâhid el-Kevserî, Makalâtü'l-Kevserî, Kahire 1372, s. 439.

⁴⁹ Suyûti, Şemârih, s. 20-21; Kettânî, II,257-259.

⁵⁰ Aynî, XVII,66. Taberî de, sahabenin Resûl-i Ekrem'in Medine'ye hicret etmesinden itibaren “hicretin birinci ayı”, “hicretin ikinci ayı” diye tarih tespiti yaptıklarını nakleder, bk. Tarih, III,3.

İbn Kuteybe de müslümanların hicret ayı Rebiülevvel'i tarih başlangıcı olarak kullanmaya başladıklarını, daha sonra (Araplar arasında) senenin ilk ayı olduğu için Muharrem'e dönüldüğünü kaydeder.⁵¹ İbn Abbas, bu uygulamanın Resûlullah'ın vefatına kadar sürdüğünü, sonra bu uygulamanın terk edildiğini, Hz. Ebû Bekir'in hilafeti ile Hz. Ömer'in hilafetinin ilk dört senesinin böyle geçtiğini, resmi muamelelere ve medeni münasebetlere tarih vermenin zaruret haline gelmesi üzerine devlet şurasının toplanıp terk edilen uygulamayı bir kısım tadilat ile resmen yürürlüğe koyduğunu söyler.⁵²

Kâfiyeci'ye göre: "hicretin 17. senesine kadar müslümanlar, her yılı, o yılda meydana gelen bir olayla isimlendirir ve onunla tarih verme işlemini yaparlardı. Peygamber (as) ın Medine'de bulunduğu yılların ilkinde, "yolculuğa izin yılı",⁵³ ikinci yıla "savaşın emredildiği yıl", üçüncü yıla "imtihan yılı" vs. adı verildi".⁵⁴

Hicrî takvim ihdas edilmeden evvel, bazı valilerin hicreti milat olarak kullanıp resmî vesikaları tarihlendirdikleri anlaşılmaktadır. Mesela, Heysem b. Adî ve Amr b. Dinar'dan nakledilen bir rivâyette, Hz. Ömer döneminde Yemen yöneticisi olan Ya'la b. Ümeyye'nin hicreti tarih başlangıcı olarak kullandığı zikredilir. Aynı rivâyette, Ya'la'nın Hz. Ömer'e tarihli bir yazı gönderdiği, Hz. Ömer'in de bu uygulamayı takdir ettiği zikredilir.⁵⁵ Günümüze kadar gelen hicrî 22 yılında yazılmış bir papirüs vesikası bulunmaktadır. Diğer taraftan tarih

⁵¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (213-276/828-889), el-Maârif, thk. Servet Ukkâş, Mısır 1960, s. 151.

⁵² Aynî, XVII,66

⁵³ "Yolculuğa izin yılı", ibaresinden Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicret ettiği yıl kastedilmektedir.

⁵⁴ Kâfiyeci, s. 64; ayrıca bk. Sahavî, s. 145. Casnazânî ve arkadaşları, "Hz. Peygamber Devri Kronolojisinin Milâdi Karşılığı ile İlgili bir Araştırma" (s. 143-172) başlıklı makalelerinde Kâfiyeci'nin bahsettiği bu uygulamayı, "Muhammedî takvim" adı altında ihya etmeye çalışmış ve bunu asr-ı saâdet kronolojisini Hicrî ve Milâdi takvimlerdeki karşılığını bulmak için kullanmışlardır.

⁵⁵ İbn Hacer, Fethü'l-Bârî, VII,268; Aynî, XVII,66; Suyûtî, Şemârih, s. 22.

kitaplarında Hz. Ebû Bekir devrinde yazılmış aynı istikamette vesika örneklerine rastlanmaktadır.⁵⁶

Bu iki grup rivâyeti ve Hz. Peygamber döneminde takvimle ilgili meydana gelen diğer önemli gelişmeleri dikkate alarak şu sonuca ulaşmak mümkündür: Resûlullah'ın hicretinden sonra müslümanlar, ister Resûlullah'ın işaretleriyle olsun, isterse kendi içtihatlarıyla olsun, gayr-ı resmi bir şekilde ve bir tamim söz konusu olmadan Resûlullah'ın Medine'ye hicret vaktini (Rebiülevvel'i) tarih başlangıcı olarak kullanmaya başladılar. Bu takvimin ilk ayı Rebiülevvel, son ayı ise Safer'dir. Buna "gayr-ı resmi hicrî takvim" veya "asıl hicrî takvim" diyebiliriz. Hz. Ömer ise bu "gayr-ı resmi hicrî takvimi" ihya edip son şeklini vermiş ve resmîyet kazanmasını sağlamıştır.⁵⁷

Hz. Peygamber devrinde takvimle ilgili en önemli gelişme, hicretin 10. yılının Zilhicce ayında vuku bulan Veda haccında nesî' uygulamasına fiilen son verilmesidir. Hz. Peygamber (as) Veda hutbesinde konuyla ilgili olarak şöyle buyurdu: "Ey insanlar! *'Nesî' usûlünü tatbik etmek küfürde ileri gitmektir. Kafirler bununla şaşkınlır. Allah'ın haram kıldığının sayısını çiğnemek ve Onun haram kıldığını helal kılmak için (haram ayını) bir yıl helal sayarlar, bir yıl da haram sayarlar.*"⁵⁸ Şimdi zaman, Allah'ın yeri ve gökleri yarattığı durumuna dönmüştür. Allah'ın kitabında, ayların sayısı 12 olarak takdir edilmiştir.⁵⁹ Bunlardan dördü haram aylardır. Bu dört aydan üçü: Zilkade, Zilhicce ve Muharrem peş peşe gelir. Ayrı ve tek olan öteki ay ise Mudar kabilesinin Recep ayıdır ki bu, Cemaziyelahir ile Şaban ayı arasında bulunur. Ay, 29 ve 30 gündür. Dikkat edin! Tebliğ ettim mi?..... Allah'ım şahit ol!"⁶⁰

⁵⁶ Muhammed Hamidullah, Mecmuatü'l-Vesâiki's-Siyasiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilafeti'r-Râşide, Beyrut 1987, s. 380,383,389,444,445; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998, s. 9-10.

⁵⁷ Suyûtî, Şemârih, s. 20-21; Sahâvî, s. 139-145; Kettanî, I,257-259.

⁵⁸ Tevbe 9/37.

⁵⁹ Tevbe 9/36.

⁶⁰ Muhammed b. Ömer b. Vâkid el-Vâkidî (ö. 207/747), Kitâbü'l-Megâzî, thk. Marsden Jones, London 1966, III,1112; ayrıca bk. Buhârî, "Bed'i'l-halk", 59/2; "Megâzî", 64/77;

Hz. Peygamber (as), Vedâ hutbesinde nesî' uygulamasını kaldırmakla kamerî senenin tabiî akışını bozan unsuru bertaraf etmiştir. Böylece güneş yılını esas alan takvimlerden bağımsız, ayın hareketlerini esas alan bir takvimin ihdas edilmesinin yolunu açmıştır.

c. Hicrî Takvimin Resmî Tesisi

Daha önce ifade edildiği üzere Hz. Peygamber devrinde takvimle ilgili önemli adımlar atılmasına rağmen takvim meselesi belli bir usûle bağlanmamıştır. Bu durum, Hz. Ömer devrine kadar devam etti. Hz. Ömer devri, İslâm devletinin kısa bir süre içerisinde sınırlarının genişlediği, müslümanların daha yoğun bir şekilde çeşitli dinî, siyasî görüş ve medeniyetlerle temasa geçtiği, diğer milletlerin İslâm dairesine kitleler halinde girmeye başladığı, resmi muamelelerin, medeni münasebetlerin çoğaldığı, askerî faaliyetlerin geniş çapta yayıldığı, devlet gelirlerinin arttığı bir dönemdir. Bu gelişmelere paralel olarak, Hz. Ömer devrinde, devletin müesseseleri yerleşmeye başlamış, divanlar tertip edilmiş, yazılan evraklara tarih koyma ihtiyacı doğmuştur.

Söz konusu ihtiyaç, Ebu Musâ el-Eşârî, Yemen valisi Ya'la b. Ümeyye ve İbn Abbas gibi sahabiler tarafından da dile getirilmiş ve Hz. Ömer'e bildirilmiştir. Mesela, Ebû Musa el-Eşârî, Hz. Ömer'e hitaben: "Sizden pek çok resmi vesika gelmektedir. Bunlara tarih verilmediği için hangisine göre davranacağımızı bilemiyoruz", mealinde bir mektup yazarak takvim ihtiyacını dile getirmiştir.⁶¹

Taberî, İbn Hacer ve Aynî'nin farklı kanallarla naklettikleri başka bir rivâyette: Hz. Ömer'e 'Şaban ayı' diye tarih verilmiş bir senet sunulduğu ve bu kabil belirsizliklerin, medenî muamelelerde karışıklığa neden olduğu bildirilmiştir.⁶²

İbn Ebû Heyseme'nin Muhammed b. Sîrîn'den naklettiği rivâyette, "Yemen'den gelen bir şahsın: 'Yemen'de 'te'rih' (olayları tarihlendirme) denilen bir usûlün tatbik edildiğini gördüm. Bir şeyin vakitini söylemek istedikleri zaman 'falan yıl, falan ay diye yazarlar', dediği

"Edâhî", 73/5; "Tevhîd", 98/24; Müslim, "Kasâme", 29; Ebû Davud, "Menâsik", 67; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, I,274-275.

⁶¹ Taberî, III,3; İbn Hacer, Fethü'l-Bârî, VII,268; Aynî, XVII, 66; Sahavî, s. 141.

⁶² Taberî, III,3-4; İbn Hacer, Fethü'l-Bârî, VII,268; Aynî, XVII,66.

ve Hz. Ömer'in bu uygulamanın resmî muamelelerde uygulanması gerektiğini söylediği" rivâyet edilir.⁶³

Heysen b. Adî ve Amr b. Dinar'dan nakledilen bir rivâyette ise Yemen valisi Ya'la b. Ümeyye'nin Hz. Ömer'e hicrî tarihli bir yazı göndermesi üzerine Hz. Ömer'in bu uygulamayı başlattığı zikredilir.⁶⁴

Bütün bu rivâyetler arasındaki ortak nokta, Hz. Ömer döneminde yaşanan gelişmelere paralel olarak, devletin müesseseseleşmeye başladığı ve takvime de ihtiyaç duyulduğudur. Hz. Ömer de bir nevi devlet şurası hükmünde olan sahabelerin ileri gelenlerini toplayıp takvim meselesini onlarla istişare etmiştir. Bu istişarede bazı yabancı takvimlerin kabulünü teklif edenler olmuş ise de bu teklifler ilgi görmemiştir.⁶⁵ Zira ilk müslümanlar, İslâm dinî ile büyük bir inkılabın başladığının farkındaydı ve ona rakip tanımıyorlardı. Yabancı takvimlerin bilinmesine rağmen hicrî takvimin ihdası buna işaret eder.⁶⁶ İstişare neticesinde, Resûlullah'ın hicretini tarih başlangıcı kabul eden ve senesinin ilk ayı Rebiülevvel olan nesî'siz gayr-ı resmî hicrî kamerî takvim, Hz. Ömer tarafından hicretin 16 veya 17. yılının 15 Rebiülevvel'inde ihya edilip resmi hale getirildi ve tamim edildi.⁶⁷ Buna "resmî hicrî takvim" diyebiliriz.⁶⁸ Ancak İbn Kuteybe'nin de işaret ettiği gibi, "gayr-ı resmî nesî'siz kamerî hicrî takvim"de senenin ilk ayı Rebiülevvel iken "resmî hicrî takvim"de daha önceki örfe uygun olarak yılın ilk ayı Muharrem kabul edildi.⁶⁹ Böylece takvimde bir karışıklığın

⁶³ Halife b. Hayyât, s. 24; Buhârî, "Menâkıbî'l-Ensar", 63/47; İbn Hacer, Fethü'l-Bâri, VII,269; Taberî, III,4; Sahavî, s. 139; M. Z. Kevserî, s. 439-440.

⁶⁴ İbn Hacer, Fethü'l-Bâri, VII,268; Aynî, XVII,66; Suyûtî, Şemârih, s. 22.

⁶⁵ Kafiyeci, s. 60-64.

⁶⁶ R. Şeşen, s. 17.

⁶⁷ Bk. İbn Manzûr, Muhtasar Tarih Dimeşk li İbn Asâkir, I,34; Şemârih, s. 24.

⁶⁸ Halife b. Hayyât, s. 24-25; Taberî, III,3-4; Semhûdî, II,278-249; İbn Hacer, Fethü'l-Bâri, VII,268-269; Aynî, XVII,66-67; Suyûtî, Şemârih, s. 19-25; Sahavî, s. 138-146; M. Z. Kevserî, s. 439-440; Albrecht Noth, The Early Arabic Historical Tradition A Source-Critical Study, İngilizce'ye çev. Michael Bonner, New Jersey 1994, s. 40.

⁶⁹ İbn Kuteybe, el-Maârif, s. 151. Kastallâni'ye göre, sahabeye isnat edilen rivâyetlerden yılın ilk ayı olarak Muharrem'in Hz. Ömer, Osman ve Ali (ra) tarafından teklif edildiği anlaşılmaktadır (bk. İrşâdü's-Sârî li Şerh Sahîhi'l-Buhârî -kenarında: Sahîh-i Müslim'in Nevevî Şerhi-, Taş baskı, VI,225).

daha önu alınmış oldu. Bunun başka bir sebebi de Arap yarımadasında bu ayın hac mevsiminden sonra yılın ilk iş ayı olmasıdır.

Muharrem'in yılın ilk ayı sayılması ile ilgili başka sebepler de ileri sürülmüştür: İbn Hacer'e göre, hicretin meydana geldiği Rebiülevvel ayı yerine Muharrem'in kabul edilmesi hicrete Muharrem'de niyet edilip karar verilmesindedir. Hicretin mukaddimesi olan III. Akabe Biatı Zilhicce ayında meydana geldi. III. Akabe Biatı'ndan sonra müslümanların tanık oldukları ve hicrete kesin niyetin vaki olduğu ilk ay, Muharrem ayıdır, bu sebeple başlangıç itibar edilmesi daha uygun olmuştur. İbn Hacer'e göre, bu söylenen, Muharrem'in yılın ilk ayı kabul edilmesinin en önemli sebebidir.⁷⁰

Suyûti, Muharrem'in yılın ilk ayı kabul edilmesinin bir nedeni olarak Saîd b. Mansûr ve Beyhakî'nin İbn Abbas'tan naklettikleri: "Fecr Sûresi'nin birinci âyetindeki, 'fecd' kelimesi ile kastedilen yılın ilk ayı olan Muharrem'dir" mealindeki açıklamayı nakleder.⁷¹

Sahabe, İslâm tarihine başlangıç tayin ederken dört alternatif üzerinde durmuştur:

- 1- Hz. Peygamber (as) ın doğumu,
- 2- Hz. Peygamber (as) ın bi'seti,
- 3- Hz. Peygamber (as) ın hicreti,
- 4- Hz. Peygamber (as) ın vefatı.

Alternatiflerin her biri başlangıç olarak kabul edilmesi mümkün iken sahabeler, hicret vaktini tarih başlangıcı itibar etmeyi uygun bulmuştur.⁷² Zira Resûlullah'ın velâdet ve bi'set vaktinin kesin olarak tay-

⁷⁰ İbn Hacer, Fethü'l-Bârî, VII,268.

⁷¹ Suyûti, Şemârih, s. 24; ayrıca bk. Taberî, III,5.

⁷² Taberî, tarih başlangıcı olarak Resûl-i Ekrem'in Medine'ye geldiği yılın sahabe tarafından kabul edildiğini kanıtlayan rivâyetler nakleder. Bu rivâyetlerden sadece iki tanesini örnek olarak zikretmekte yarar vardır: 1- Sehl b. Sa'd: "Sahabe, Resûlullah'a peygamberliğin geldiği tarihi tarih başlangıcı saymayı doğru bulmadıkları gibi Resûl-i Ekrem'in vefat tarihini başlangıç saymak isteyenlerin fikirleri de uygun görülmedi. Bunun üzerine Resûlullah'ın Medine'ye hicret etmesini tarih başlangıcı olarak kabul ettiler" demiştir. 2- İbn Abbas: "İslâm tarihinin başı olarak Resûlullah (as) ın Medine'ye hicret ettiği yıl tayin edildi" demiştir (Târih, III,4; ayrıca bk. Sahavî, s. 138-147).

ini ihtilaftan hali değildi. Hz. Peygamber (as) ın vefat zamanını tarih başlangıcı itibar etmeyi ise verdiği hüzünden dolayı, yani insan psikolojisi açısından uygun görmediler. Sonuçta ashâb, hicreti İslâm tarihinin başlangıcı olarak kabul etti. Kâfiyeci'nin işaret ettiği gibi, hicretin İslâm tarihinin başlangıç noktası olarak itibar edilmesi son derece uygun düşmüştür. Zira hicret vakti, İslâm toplumunun istikametini bulduğu, fetihlerin peş peşe geldiği, çeşitli heyetlerin Medine'ye akın ettiği ve müslümanların hakimiyet vakti olması dolayısıyla başlangıç noktası kabul edilmesi daha uygundur.⁷³

Bazı kaynaklar, ashâbın hicreti tarih başlangıcı yapmayı: *"İçine adım atacağı en uygun mescid, daha ilk günden beri Allah'tan yana sağlam bir bilinç ve duyarlılık (takva) temeli üstünde yükseltilen mescittir"*⁷⁴ mealindeki âyetin *"daha ilk günden beri"* ibaresinden ilham aldıklarını söyler. Süheylî bunu şöyle açıklar: "Bilindiği üzere mutlak anlamda ilk gün yoktur. Öyleyse bu illik âyette ifade edilmeyen bir şeye izafe edilecektir. Bu ifade edilmeyen ilk şey de İslâm'ın aziz olduğu, Hz. Peygamber ve müslümanların güvenlik içinde Allah'a ibadet ettiği ve mescitlerin serbestçe yapılmaya başlandığı zamandır. Başka bir deyişle böyle bir devrin ilk günüdür. Böylece sahabe, o günü tarih başlangıcı kabul etmede fikir birliğine vardı. Sahabenin uygulamasından anlıyoruz ki, Cenâb-ı Hakk'ın "İlk günden beri" sözünü onlar, "İslâm tarihinin ilk gününden beri" diye anladılar.⁷⁵

Kâfiyeci, hicrî takvimin ilk gününün Perşembe'ye denk geldiğini, rü'yet ve kavuşumlara göre ise ilk gününün Cuma olduğunu söyler⁷⁶ ve Muhammed b. Mesud eş-Şirazi'den işlemlerin Cuma gününe göre yapıldığını nakleder.⁷⁷

⁷³ Kâfiyeci, s. 63; ayrıca bk. Taberî, III,6.

⁷⁴ Tevbe 9/108.

⁷⁵ Semhûdî, II,248; İbn Hacer, Fethü'l-Bâri, VII,268; Kastallânî, İrşâdü's-Sâri, VI,225; M. Z. Kevserî, s. 440.

⁷⁶ 1 Muharrem H. 1/16 Temmuz, Cuma 622. Bk. Y. Dağlı - C. Üçer, I,1; ayrıca bk. B. Carra De Vaux, "Hicret" md., İ. A. (MEB), İstanbul 1979, V/1,477. Bernard Lewis, Tarihte Araçlar, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 2000, s. 60.

⁷⁷ Kâfiyeci, s. 64; ayrıca bk. Mes'ûdî, II,210; Suyûtî, Şemârih, s. 25.

Hicrî kamerî takvim, dinî amaçlı olarak ay başlarının tespitinde hilâlin görülmesini (rüyet-i hilâlî) esas alır. Bu takvimde, ihtilâf-ı metâli⁷⁸ ve iklim şartları sebebiyle ayın ilk günü tespit edilemediği zaman (yevmü'ş-şek) ayın otuz gün çektiği kabul edilir. Bu niteliğiyle şartlara göre değişebilen bir takvim olduğu için, zamanla devlet işlerinde, ileriye dönük çalışmalarda ve tarihçilik gibi ilmi faaliyetlerde "kurumsal hicrî takvim"e yani değişmeyen astronomik verilere göre hazırlanan sâbit bir takvime ihtiyaç duyuldu. Kurumsal hicrî takvim, tarihçiler tarafından ve devlet işlerinde ileriye dönük belli günlerin belirlenmesi için kullanılır. Bu takvimde ay başlarının tespiti için hilâlin görülmesi şart değildir.⁷⁹ Kuşkusuz her iki takvimde bazı yıllar özellikle Ramazan, Şevval ve Zilhicce aylarının ilk günleri aynı olabileceği gibi farklı da olabiliyordu.⁸⁰ Şöyle ki: Dini günler için değil de daha çok ileriye dönük çalışmaların tarihlerini belirlemek için önceden hazırlanan kamerî takvimlerde 354 günden artan ve otuz yılda on bir güne ulaşan ($30 \times 0,367068 = 11,01204$) bu fazlalık belirli kurala göre bazı yılların Zilhicce ayına eklenirdi.⁸¹

Netice itibarıyla Mekki nesî'li kamerî takvim'in bir takım tadilat ve yenilikler yapılmış halefi mahiyetinde olan hicrî kamerî takvim, bir süreç dahilinde teşekkül ederek Hz. Ömer zamanında son şeklini almış ve resmîyet kazanıp genel bir kullanım alanı bulmuştur.

⁷⁸ Hilâlin dünyanın değişik yerlerinde değişik saatlerde görülmesi olayına ihtilâf-ı metâli' denir.

⁷⁹ Bk. Muammer Dizer, "Ay" md., DİA, İstanbul 1991, IV,185.

⁸⁰ M. Dizer, IV,185.

⁸¹ İ. Yücel, XVIII, 1-2.